

SÕNALIIKIDE KÜSIMUS EESTI KEELES

V. Lehari

Eesti keele ring

Juhendaja dots. A. Kask

1. Sõnade liigitamise põhiprintsiibid

Eesti keele sõnaliikide süsteemi pole teadaolevalt üldse uuritud. Vähemalt pole seni keegi esitanud aluseid, millele tugineb eesti keele sõnavara liigitus. Püüame seepärast alljärgnevas seda tühikut mõnelgi määral täita.

Eesti keele grammatikais rakendatud sõnaliikide süsteem lähtub kõiges olulises antiikajast pärinevast, aastasadade kestel traditsiooniliseks kujunenud sõnaliikide süsteemist, seda muidugi saksa ja ladina keele vahendusel. Nii on E. Ahrens oma 1853. a. ilmunud grammatikas¹ silmas pidanud 9 järgmist sõnaliiki: nimi-sõna, omadussõna, arvsõna, asesõna, verb, mäarsõna, kaassõna, sidesõna ja hüüdsõna. Loetletud sõnaliigid on aluseks olnud kõigis eesti keelt käsitlevais teaduslikes töodes ja grammatikaõpikuis nii enne Ahrensit kui ka pärast teda kuni käesoleva sajandi 40-ndate aastate keskpaigani. Ometi ei tähenda see, et kõik meie traditsioonilist 9-liigilist sõnaliikide süsteemi õigeaks peavad.

Erinevaid seisukohti on kõigi keelte sõnaliikide küsimuses. Lahkarvamused algavad juba sõnade liigitamise kõige üldisemaist aluseist. Nii loevad mõned keeleteadlased (akad. I. I. Meštšaninov, prof. F. F. Fortunatov, enamik hiina grammatikaõpikute autoreid jne.) sõnade liigitamist üksnes sõnavaraliseks küsimuseks, kuigi on täiesti ilmne, et liigitades sõnu ilma keele grammatikat arvestamata saaksime sõnaliikide süsteemi, mis ei kajasta sõnade grammatilisi vahakordi ja mida seepärast oleks paremal juhtumil võimalik rakendada vaid sõnavara uurimiseks.

Sõnad on omavahel keerukais suhetes ja seostes, mida toob esile grammatika. Seepärast tuleb sõnavara liigitamisel arvestada nii sõnavara kui ka grammatikat. Teisiti öeldes, kuigi sõna on

¹ E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, Reval 1853 ² Erster Theil: Formenlehre.

kõigepealt sõnavaraline ühik, on ta ka kõige tähtsam keeleline ühik, millega tegeleb grammatika. Järelikult igal sõnal on nii sõnavaraline kui ka grammatiline külg, ja seetõttu tuleb sõnaliike käsitleda keele sõnavaralis grammatilise kategooriana.

Põhilisemad vead, mida on tehtud sõnaliikide kui sõnavaralisgrammatilise kategooria süsteemi väljatöötamisel ja samuti konkreetsete sõnade sõnaliigilise kuuluvuse määramisel, on kahesugused. Kõige sagedamaks neist on sõnade või tervete sõnarühmade kandmine ühte või teise sõnaliiki või sõnaliikide rühma (iseseisvad sõnad ja abisõnad) üksnes grammatiliste tunnuste põhjal. Kui see toimub lähtudes morfoloogilisest vormist, on tegemist morfoloogilise liigitusprintsiibiga. Arvestatakse sõnaliigilise kuuluvuse määramisel üksnes süntaktilist vormi, on tegemist süntaktilise liigitusprintsiibiga.

Eesti keele sõnavara liigitamisel on eriti rohkesti esinenud liialdamist morfoloogilise liigitusprintsiibiga. Kui liigitada sõnad, lähtudes üksnes sõnade morfoloogilisest vormist, võivad oma tähenduse ja süntaktiliste funktsioonide poolest erinevad sõnad ühte rühma sattuda. Nii näiteks on K. Leetbergil esitatud nn. muutumatu sõnadena koos sidesõnadega ka määrsõnad.² Kuid oma sõnavaralise tähenduse ja süntaktilise funktsiooni poolest seisavad määrsõnad lähemal nimi-, omadus-, arv-, ase- ja tegusõnadele, s. o. grammatiliselt muutuvaile sõnadele, mitte aga abisõnadele.

Teiseks põhiliseks veaks, mida samuti esineb paljudel keeleteadlastel, on liialdamine sõna semantilise küljega. Kui sõna sõnaliigilise kuuluvuse määramisel arvestatakse üksnes tema leksikaalset sisu, on tegemist semantilise liigitusprintsiibiga.

Eesti keele sõnade liigitamisel on semantilist liigitusprintsiipi kõige ulatuslikumalt rakendanud K. Kure, kes mõnede sõnarühmade puhul on üksnes nende sisulist külge arvesse võttes ja sedagi vääralt käsitledes, nagu näeme edaspidises, lisanud eesti keele 9-liikmelisele sõnaliikide süsteemile veel kaks uut sõnaliiki: kõrvalja kildsõna.

Sõnaliigid peavad kajastama nii sõnade sisulist (täenduslikku) kui ka nende vormilist (grammatilist) külge, ja seepärast tuleb sõnade liigitamisel rakendada üheaegselt nii morfoloogilist, süntaktilist kui ka semantilist liigitusprintsiipi. Nende kompleksset rakendamist võiks nimetada sõnade liigitamiseks sõnavaralis grammatilise liigitusprintsiiibi alusel.

2. Mida arvestada sõnade liigitamisel

Järgnevas vaatleme lühidalt neid nõudeid ning aluseid, millele toetub traditsiooniline eesti keele sõnaliikide süsteem.

² K. Leetberg, Eesti keele grammatika, Tallinn 1921, lk. 10.

Sõnade liigitamise aluste tundmine on vajalik kõigepealt selleks, et osata iga konkreetse sõna puhul õigesti määrata selle sõnaliigilist kuuluvust. Teiseks on see vajalik meie 9 sõnaliigi alaliigitusliku jaotuse täpsustamiseks ja väljatöötamiseks seal, kus säärane jaotus veel puudub. Sõnade liigitamise aluseid on vaja tunda ka selleks, et õigesti analüüsida katseid, mida on tehtud ja tehakse eesti keele traditsioonilise sõnaliikide süsteemi muutmiseks.

Sõnavaralis-grammatilise liigitusprintsipi rakendamine tähendab praktiliselt, et sõnade sõnaliigilise kuuluvuse määramisel tuleb silmas pidada sõnade sisu ja vormi ühtsust. See on kõige tähtsam nõue, mille ignoreerimisel on võimatu keeleteaduse nõuetele vastavat sõnaliikide süsteemi välja töötada.

Teiseks on vaja arvestada seda, et sõnade liigitamisel tuleb liikuda suuremailt sõnarühmadelt järk-järgult väiksemate -suunas, rakendades ühesuguseid aluseid kõigi sõnade suhtes. Nõudeid, mida on arvestatud sõnavara ühe osa suhtes, tuleb tingimata rakendada ka sõnavara teiste osade liigitamisel. Vastasel korral saame vaid sõnavara ühe osa, näiteks ühe sõnaliigi alajaotuse.

Kolmandaks tuleb silmas pidada grammatilisi kategooriaid, mis iseloomustavad sõnaliike.

Grammatilised kategooriad on üldistused, mida väljendavad grammatilised vormid. Nii morfoloogilisi kategooriaid toovad esile sõnade muutevormid (selle sõna kitsamas mõttes), s. o. sõnade grammatiline muutmine; süntaktilisi kategooriaid osutavad süntaktilised vormitunnused (sõnajärg jne.). Näiteks pöördekattegoria on eesti keeles omane üksnes verbile, ja seepärast kõik sõnad, mis pöörduvad, on eesti keeles verbid. Mõnes teises keeles, näit. mõnes meie sugulaskeeles (mordva keel), võivad pöördelõpu saada aga ka teised sõnaliigid (nimisõna).

Neljandaks tuleb lahus hoida sõnade leksikaalsed ja grammatilised tähendused.

Igal sõnal on sõnavaraline põhitähendus, millele võib lisanduda veel lisatähendusi või tähendusvarjundeid. Seejuures on sõnavaralisi tähendusi kaks täiesti erinevat liiki. Ühed tähendused kajastavad tegelikkust, märkides selle olendeid, esemeid, nähtusi, tegevusi jne. Nimetame neid leksikaalseiks tähendusteks ja neid kandvaid sõnu iseseisvaiks sõnadeks.³ Sõnavaraliste tähenduste teise liigi moodustavad grammatilised tähendused, mida kannavad üksnes need vähearvulised sõnad, mis toovad esile sõnade, sõnaühendite, lausete ja, puhtsüntaktilises mõttes, lauseliikmete vahelisi grammatilisi suhteid ning seoseid. Neid sõnu nimetame abisõnadeks.

³ Leksikaalne tähendus on ka hüüdsõnadel, kuid viimaseil on see täiesti erilaadne. Seepärast vaadeldakse seda sõnade rühma eraldi.

Viiendaks tuleb sõnavaralistest küsimustest lahus hoida ka muud grammatilised küsimused, sest grammatilised ja sõnavaralised üldistused on täiesti erinevat laadi: grammatika käsitleb sõnade muutevorme (morfoloogias) ning sõnaühendite ja lausete moodustamist (süntaksis), sõnavaraõpetuses aga vaadeldakse uute sõnade moodustamist (tuletamine ja liitsõnad) ja muid sõnavaraliste tähendustega seotud küsimusi.

Viienda nõude vastu eksivad meie kooligrammatikate autorid, kui nad osa määrsõnu loevad abisõnadeks (nn. kõrvalsõnadena) lihtsalt sellepärast, et need tegusõna juurde kuuludes „annavad tegusõnale eri tähenduse”⁴. Küsimuses, kas uut, iseseisvat leksikaalset tähendust kandvad sõnapaarid, nagu üles ajama (= äratama), järele vaatama (= kontrollima) jne., on erilaadsed lahkukirjutatavad liitsõnad või on nad sõnaühendid või on siin tegemist koguni verbi ja erilaadse abisõna ühendusega analoogiliselt nimisõna ja kaassõna ühendusele sõnapaarides läbi metsa, isa kätte jne., on meie viimase aja grammatikakäsitluses kõige rohkem lahkarvamusi.

Sõnaliikide süsteem tuleb välja töötada eraldi igale keelele. See on kuues nõue. Praktiliselt tähendab see, et sõnade liigitamisel ei tohi mehhaaniliselt aluseks võtta mõne teise keele sõnaliikide süsteemi või selle üksikuid sõnaliike. Olgu siinkohal märgitud, et vene keele uurijate poolt välja-töötatud sõnaliikide süsteemist on ilmselt laenatud viimaste aastate grammatikais meie sõnaliikide süsteemile lisatud nn. kildsõna, mille nimetuski on tõlkelaen vene keelest (vrd. частница). Eesti keele sõnaliikide süsteemis on see uus sõnaliik võõrkeha, sest ta on saadud määrsõnade modaalsete tähenduste äravahetamise ning segiajamise tõttu abisõnade tähendustega (lähemalt sellest 5. peatükis).

Kokku võttes olgu märgitud, et sõnade liigitamisel tuleb silmas pidada iga sõna puhul kõiki 6 põhilist momenti, mida vaatlesime eespool.

3. Sõnaliikide omavahelised erinevused

Iga sõna sõnaliigilise kuuluvuse praktilisel kindlakstegemisel on sõnavaralis-grammatilist liigitusprintsipi ja eespool käsitletud 6 põhinõuet kasulik rakendada kolme põhilist liiki sõnaliigiliste erinevuste taustal. Need sõnaliikide omavahelised erinevused avalduvad: 1) sõnade tähendustes, mida need leksikaalselt või grammatiliselt väljendavad, 2) sõnade süntaktilistes funktsioonides, mida need täidavad lauses, ja 3) sõnade vormitunnustes, mida omakorda on kolm eri liiki: a) morfoloogilised (käänded ja pöörded), b) süntaktilised (peamiselt

⁴ G. Laugaste, M. Teder, Eesti keele grammatika VIII klassile, Tallinn 1955⁴, lk. 189.

sõnajärg) ja c) sõnavaralised (tuletusliited ja sõnade liitumise viisid) vormitunnused.

Näiteks sõna *t u g e v d a m a* on leksikaalse tähendusega sõna, mis võib olla öeldiseks (tema morfoloogiliseks vormitunnuseks on sel puhul pöördeline vorm) Süntaktilise vormi osas on sellele verbile iseloomulik, et ta teatud konstruktsioonides asetseb aluse järel, teinekord jälle aluse ees, jne. Sõnavaralise vormi osas iseloomustavad teda infinitiivi tunnus - *m a* ja tuletusliide *d a*

Sõnaliigid on eri keeltes oma iseloomulike joonte poolest erinevad. Samuti on sõnaliikide omavahelistel erinevustel keeliti isegugune tähtsusjärjestus. Nii näit. on analüütilistes keeltes (inglise, hiina jt.) sõnade morfoloogilistel vormitunnustel suhteliselt väike osatähtsus sõnaliikide erinevuste hulgas. Seevastu sünteetilistes keeltes (eesti, vene jt.) on morfoloogilistel vormitunnustel täita hoopis suurem osa. Vaid sõnade tähendustel, mis iseloomustavad sõnade sõnavaralist külge, on enam-vähem ühesugune tähtsus kõigis keeltes.

Olgu veel märgitud, et sõnad võivad ühest sõnaliigist teise kanduda. Sõnade ülekandumine teise sõnaliiki võib olla püsiv või ajutine (üksnes teatud lauses või süntaktilises konstruktsioonis). Esimesel puhul on tegemist vastava sõna sõnaliigi muutumisega. Nii on paljud nimisõna vormid muutunud kaassõnadeks, näit. *p e a l* (sõnast *p e a*), *a l l* (sõnast *j a l g*), *k õ r v a l* (sõnast *k õ r v*) jne.

4. Sõnade liigitamise alused meie praegustes grammatikates

Umbes kümme aastat tagasi, s. o. 40-ndate aastate keskel, asuti eesti keele sõnaliikide süsteemi radikaalselt ümber korraldama. On loomulik, et sõnaliikide süsteemi muutmine normatiivseis õpikuis peab välja kasvama eelnevast keeleteaduslikust uurimistööst. Ka eeldab see uute ja keeleteaduslikult põhjendatud liigitamiste väljatöötamist. Kahjuks eesti keele õpikute autorid säärast teed ei kasutanud. Sõnade liigitamise probleemide kohta ilmus ajakirjas „Nõukogude Kool” vaid üksainus lühike, sõnaliike vaevalt kahel leheküljel käsitlev kirjutus prof. K. Kurelt.⁵ See kirjutus ei too midagi uut sõnavara traditsioonilise liigitamise alustesse, mida vaatlesime eespool, küll aga püüab neid omamoodi ning meelevaldselt rakendada. Sellele kirjutusele toetudes esitatigi normatiivseis eesti keele õpikuis traditsioonilise 9 sõnaliigi asemel 11 sõnaliiki: lisandusid nn. kõrval- ja kildsõna.

Nende kahe juurdeloodud sõnaliigi piirid on tänase päevani jäänud ebakindlaiks, sest ka hiljem pole enam kuskil esitatud ei sõnaliikide arvu suurendamise üksikasjalisemat teoreetilist põhjendust ega ka uute sõnaliikide ulatuslikumat käsitlust. Raskesti

⁵ K. Kure, Sõnaliikidest ja lauseliikmetest kooligrammatikas nõukogude keeleteaduse seisukohalt. „Nõukogude Kool” nr. 5, 1947, lk. 306—312.

kättesaadav on ka K. Kure kirjutus, mida mainisime ülal. Tutvume seepärast järgnevalt nimetatud kirjutusega selles osas, mis puudutab sõnaliike.

K. Kure leiab, et eesti keele mäarsõna koosseis olevat väga kirju. Ta märgib: „Mäarsõnade hulka on paigutatud vähemalt kolm järgmist sõnaliiki: 1) iseseisva tähendusega mäarsõnad, mis lauses tavaliselt määrustena esinevad, nagu: kõvasti, ruttu, paremini, eile, siis jne., 2) abisõnad, mis lauseliikmeiks ei ole, kuid mis lausele või tema üksikule osale mitmesugused erilised mõttevarjundid annavad, nagu kõvendamine, piiramine, eitamine jne.; näiteks: ka, ju, ainult, ei, kas jne.; 3) abisõnad, mis küll verbidega koos käivad, kuid mis lauseliikmeteks ei ole, näiteks: ära, ette, alla, üles, sisse jne. (viis ära, võtab ette, ajab üles).”

Torkab kohe silma, et esitatud tsitaadis K. Kure rõhutab liigselt sõnaliikide ja lauseliikmete kokkukuuluvust, s. o. grammatilises käsitluses ta praktiliselt samastab sõnaliike lauseliikmetega. Kuid lauseliikmed on puhtsüntaktiline kategooria, sõnaliigid aga sõnavaralis-grammatiline kategooria.

Analüüsides lähemalt kolmanda alagrupina esitatud mäarsõnu ära, ette, alla jne. (K. Kure nimetab neid kõrvalsõnadeks), märgib K. Kure, et need sõnad koos pöörsõnadega „väljendavad tegevuse täielikkust ja lõplikkust, ilma lauses mingile küsimusele vastamata, välja arvatud juhtumid, kus neil iseseisev tähendus on säilinud. Järelikult nad ei esine eraldi iseseisvate lauseliikmetena, vaid kuuluvad verbi külge. Neid võiks võrrelda ees- ja tagasõnadega nimisõnade juures. Näit.. Laps sõi võileiva ära. Sõna ära ei vasta mingile küsimusele ega ole lauseliikmeiks ega iseseisva tähendusega sõnaks. Ta kuulub verbi sõi juurde” Sellest teeb K. Kure järelduse, et „neid sõnu ei saa kuidagi mäarsõnadeks lugeda, ehkki nad oma enamuses mäarsõnust on tekkinud ja praegugi mõnikord mäarsõnuna võivad esineda. Näit.: Ta läks välja (kuhu?). Astuge sisse (kuhu?)”

Teise alagrupina toodud sõnade kohta märgib K. Kure täiendavalt: „Niisugused sõnad, nagu ka, ja, vist, küll jne. ei oma ka iseseisvat tähendust, ei vasta küsimustele lauses ega saa lauseliikmeks olla. Nad väljendavad kõneleja suhtumist sellesse, mis lauses on öeldud.” Ka neid loeb K. Kure iseseisvaks sõnaliigiks.

Sellega piirduvadki kõiges olulises K. Kure teoreetilised põhjendused eesti keele sõnaliikide süsteemi muutmiseks.

Nagu näeme, on K. Kure kirjutuses need alused ja printsiibid, millele toetub eesti keele sõnavara 9-liigiline jaotus, puutumata jäetud 8 sõnaliigi osas, kusjuures on tehtud katset jaotada kolmeks iseseisvaks osaks vaid mäarsõnad. On ilmne, et säärane ümberkorraldus saab anda üksnes mäarsõna uue alaliigituse. Kui aga soovitakse juurde tuua uusi sõnaliike, s. o. kui soovitakse muuta sõnaliikide süsteemi kui tervikut, tuleb uutest liigituslikest

alustest välja minnes ümber korraldada kogu sõnavara liigituslik jaotus (vt. eespool, 2. peatükk).

Kõnesolevale K. Kure kirjutusele toetudes läksidki eesti keele grammatikaõpikud üle uuele, 11-liikmelisele sõnaliikide süsteemile (nimi-, omadus-, arv-, ase-, tegu-, määr-, kaas-, kõrval-, side-, kild- ja hüüdsõna)

5. Abisõnad meie grammatikakäsitluses

Sõnavara liigitamise esimeses astmes eraldatakse leksikaalse tähendusega sõnadest need sõnad, mis täidavad ainult grammatilist funktsiooni (grammatilise tähendusega sõnad). Näit. lauses *Ta jalutas kuni pargini täidab sõna kuni grammatilist funktsiooni, tuues esile verbi jalutama ja nimisõna park grammatilise suhte selles lauses, s. o. tema funktsioon on analoogiline funktsiooniga, mida täidab rajava käände lõpp ni*. Et selles lauses on ühe grammatilise suhte esiletoomiseks kaks vormi, on võimalik sõna kuni hoopis ära jätta, ilma et kannataks esitatud mõtte sisuline külg. Või teine näide: *Pärast tööd läks ta teatrisse*. Sõna *pärast* näitab siin grammatilist suhet verbi *minema* ja nimisõna *töö* vahel. Sõna *pärast* pole selles lauses võimalik ära jätta, sest ta on ainsaks vormielemendiks, mis näitab kõnesolevate sõnade grammatilist suhet.

Neid sõnu, mis toovad esile sõnade grammatilisi suhteid, nimetatakse kaassõnadeks, neid aga, mis viitavad sõnade grammatilisele seosele (näit. ja, ning), nimetatakse sidesõnadeks. Grammatilise tähendusega sõnad (kaas- ja sidesõnad) ühendatakse tavaliselt eri sõnakategooriaks *abisõnade* nimetuse all. Ülejäänud sõnad (nimisõnad, verbid, määrsõnad jne.), mis moodustavad sõnavaraliste elementide suure enamiku, kannavad leksikaalset tähendust. Nende sõnade tähendus on iseseisev, s. o. keele grammatikast sõltumatu. Seepärast nimetatakse neid *iseseisvaid sõnadeks*.

Iseseisvate sõnade liigitus meie grammatikaõpikuis vastab sõnade liigitamise alustele, mida vaatlesime kolmes peatükis käesoleva kirjutuse alguses. Täiesti ebakindlad aga on nendes esitatud abisõnade kategooria piirid.

Abisõnade kategooria piiride tõmbamisel on meie grammatikaõpikute autorid sattunud kahte äärmusse: kord on liialdatud morfoloogilise, kord jälle semantilise liigitusprintsibiiga. Abisõnade eraldamisel iseseisvaist sõnadest on morfoloogilise liigitusprintsibiiga liialdanud näiteks K. Leetberg. Sõnade säärase liigitamise tulemuseks oli tal määrsõnade sattumine abisõnade hulka. K. Kure algatusel loobusid meie kooligrammatikate autorid niisugusest puhtformaalsest liigitamisest, kuid kahjuks satuti teise äärmusse — liialdamisse semantilise liigitusprintsibiiga. Nii kirjutatakse ka

1955. aasta keskkooligrammatikas: „Abisõnad (kaas-, kõrvalside-, kild- ja hüüdsõnad) näitavad seost ja suhteid sõnade ja lausete vahel või annavad sõnadele ja lausetele eri tähendusvarjundi.”⁶ On ilmne, et hüüdsõnade ning sõnadele ja lausetele eri tähendusvarjundit andvate sõnade paigutamine abisõnade hulka on liialdus semantilise liigitusprintsibiiga.

Meie praegustes kooligrammatikates esitatud viiest abisõnade liigist kuuluvad tõeliselt abisõnade hulka ainult kaks: kaas- ja sidesõnad. Ülejäänud „sõnarühmadest” kaks — kõrval- ja kildsõnad — on loodud sõnade liigitamise aluste meelevaldse ning ebateadusliku rakendamise teel. Analüüsimise seda küsimust lähemalt.

Pöördume selleks tagasi K. Kure kirjutuse juurde, mida vaatlesime eespool. Nagu esitatud tsitaatidest võib aru saada, loeb K. Kure määrsõnu ära, ette, alla jne. eri sõnaliigiks (kõrvalsõnadeks) sellepärast, et need sõnad võivad mõnede verbidega liitudes moodustada: 1) uue tähendusega verbi, mispuhul 2) nad ise ei vasta enam mingile küsimusele, 3) ei ole iseseisvaks lauseliikmeks 4) ega oma iseseisvat leksikaalset tähendust.

Kõigepealt olgu märgitud, et sõnaliikide ja lauseliikmete selgitamine küsimuste kaudu on vaid meetoodiline abivõte praktilises koolitöös, ja sageli võimaldab see eri sõnaliikide või lauseliikmete vahel vaid umbkaudse piiri tõmmata. See pole teaduslik printsiip ja ei saa järelikult aluseks olla sõnaliikide süsteemi muutmisele. Näit. sõna vaid võib olla nii sidesõna kui ka määrsõna. VIII klassi grammatikaõpikus on esitatud lause; kus vaid on ka õpiku autorite kinnitust mööda määrsõna. Selles lauses *Ku i t a v a i d t u l e k s!*⁷ esineb sõna vaid tähenduses ainult, ja kuigi õpikus antud seletuse järgi iseseisvad sõnad (niisiis ka määrsõna vaid) „vastavad teatavaile küsimustele”,⁸ pole nimetatud lauses sõna vaid jaoks kuidagi võimalik küsimust leida. Ei saa ju küsida *k u i d a s t u l e k s?* ja vastata *v a i d t u l e k s (!)*. Niisiis K. Kure kirjutuse põhjal esitatud neljast punktist teine langeb ära.

Nn. uue tähendusega verbide kohta ütleb K. Kure selles kirjutuses: „Praegu on need kõrvalsõnad verbidega liitunud nii, et moodustavad koos erilise mõistega verbi (mõlemad sõrendused minult. — V L.) Näiteks: andma — ära andma, alla andma, kätte andma, sisse andma, välja andma, ette andma, peale andma, kokku andma, järele andma, kaasa andma jm.” K. Kure on esitanud rea näiteid, kus uue leksikaalse tähenduse esiletoomiseks on verbiga ühendatud määrsõna. Kuid me võime tuua eesti keelest samuti arvukalt näiteid, kus uue leksikaalse tähenduse esiletoomi-

⁶ G. Laugaste, M. Teder, Eesti keele grammatika VIII klassile, lk. 51.

⁷ Sealsamas, lk. 192.

⁸ Sealsamas, lk. 51.

seks on verbiga ühendatud mõnda muusse sõnaliiki kuuluv sõna, näiteks nimisõna (naha peale andma, tutvust tegema jne.), omadussõna (kõveraks kiskuma jne.) või arvsõna (nelja sõitma jne.), mõnikord aga koguni teine verbki (maksma panema jne.). Esitatud näited, mis on K. Kure poolt kõrvalsõnaks nimetatud määrsõna ja verbi ühendusega sarnased keelelised moodustised, kujutavad endast leksikaalselt püsivaid sõnaühendeid. Nende kõigi puhul on tegemist uue leksikaalse tähendusega, ja verbiga on ühendusse astunud mitme eri sõnaliigi sõnad. Järelikult on K. Kure ülaltoodud nelja printsiipi rakendanud vaid sõnavara ühe osa (määrsõnade) suhtes, kuigi kogu sõnavara tuleb liigitada ühtseist alustest lähtudes (vt. eespool, 2. peatükk)

Ka K. Kure poolt esitatud verbi ja nn. kõrvalsõna ühendused on niisiis vaid leksikaalselt püsivad sõnaühendid, milles põhisõnaks on verb ja laiendsõnaks määrsõna. Seetõttu ei saa nõustuda ka väitega, et säärestes konstruktsioonides verbi juurde kuuluval sõnal iseseisev tähendus puudub. Samuti ei saa nõustuda sellega, et määrsõnad muutuvad leksikaalselt püsivais sõnaühendis eri sõnaliigiks (kõrvalsõnaks), samal ajal kui nimi-, omadus- ja arvsõnad, aga samuti ka verbid laiendsõnana püsivas sõnaühendis oma sõnaliigilise kuuluvuse säilitavad.

Kooligrammatikaise juurdetoodud nn. kõrvalsõna on moodustatud teiste sõnaliikide materjalist. Näitesõnadena on VIII klassi õpikus esitatud järgmised 23 sõna: alal, alla, esile, ette, juurde, järele, kinni, koos, kokku, kõrvale, lahti, läbi, maha, mõõda, taha, tagasi, vastu, välja, ära, ülal, üle, üles, ümber.⁹ Valdav enamik neist funktsioneerib endiselt samas tähenduses ka nendes sõnaliikides, kust nad on kõrvalsõnadena eraldatud. Nii esitab õpik ise neist 13 sõna määrsõnade hulgas (alla, ette, juurde jne.)¹⁰ ja 10 sõna kaassõnade hulgas (alal, alla, ette jne.)¹¹. kusjuures 5 sõna neist (alla, ette, juurde, järele, mõõda) kuulub korraka kolme sõnaliiki: nii kõrval-, määr- kui ka kaassõnade hulka. On ilmne, et kõrvalsõnu peaks arvuliselt kaugelt rohkem olema, kui neid leiame selles õpikus. Kuid nende ebakindlate piiride tõttu on kontekstis neid väga raske, sageli koguni võimatu määrsõnadest eraldada.

Et enamik nn. kõrvalsõnu on tegelikult määrsõnad, on nende sõnarühmade iseloomustused nimetatud õpikus sisuliselt üsna sarnased. Õpikus öeldakse kõrvalsõna kohta: „Kõrvalsõnad kuuluvad tegusõna juurde, annavad tegusõnale eri tähenduse; nad iseloomustavad lähemalt tegusõnas väljendatud tegevust, märkides selle lõplikkust, laadi vm.”¹² Ja määrsõna iseloomustus:

⁹ G. Laugaste, M. Teder, Eesti keele grammatika VIII klassile, lk. 50, 189—190.

¹⁰ Sealsamas, lk. 184—186.

¹¹ Sealsamas, lk. 187—188.

¹² Sealsamas, lk. 189.

„M ä ä r s õ n a on sõnaliik, mis märgib tegevuse või omaduse laadi, iseloomu või mõnd muud tunnust. Määrsõnad aitavad tegevust või omadust lähemalt piiritleda.”¹³ On keeruline küsimus, liiati veel kooliõpilasele, kuidas nende kahe definitiooni varal teineteisest eraldada kõrv- ja määrsõnu. Ka õpikus antud lisa-seletused ei tee nende piire selgemaks, mõnel puhul aga muudavad veelgi ebakindlamaks. Nii märgitakse sõnaliike käsitlevas peatükis, et „k õ r v a l s õ n a d , kuuludes t e g u s õ n a d e juurde, annavad tegusõnale eri tähenduse”,¹⁴ kuid teisel, kõrvalsõna käsitluses, öeldakse, et „tegusõna koos kõrvalsõnaga moodustab s a g e l i (sõrendus minult. — V L.) täiesti uut mõistet kandva ühendverbi”¹⁵ Kumba neist seletustest uskuda? Esimesel puhul väidetakse, et tegusõnade juurde kuuluvad kõrvalsõnad annavad tegusõnale eri tähenduse, teisel puhul aga kinnitatakse, et seda tuleb ette sageli, niisiis mitte alati. Või seisab küsimus selles, et esimesel puhul räägitakse tegusõna eri t ä h e n d u s e s t, teisel puhul aga ühendverbi uuest m õ i s t e s t?

Niisiis näeme, et lisaks sõnade liigitamise teise põhinõude (vt. eespool, 2. peatükk) väärale rakendamisele on nn. kõrvalsõnade eristamisel segi aetud ka sõnavaralised ja grammatilised küsimused, s. o. vääralt on rakendatud ka sõnavara liigitamise viiendat põhinõuet. Nimelt K. Kure neljast printsiipest esimene, mis käsitleb mitme sõna ühendamisel uue sõnavaralise tähenduse esiletõmist, kuulub täielikult sõnavaraliste küsimuste valdkonda. K. Kure ja teised meie kooliõpikute autorid aga loevad nn. kõrvalsõna ja verbi ühendust grammatiliseks küsimuseks (vastasel korral ei kuuluks kõrvalsõna abisõnade hulka)

Nn. kõrvalsõna ja verbi ühendust ei saa kuidagi lugeda grammatiliseks küsimuseks analoogiliselt kaassõna ja nimisõna ühendusele. Näit. sõnaühendis l ä b i m e t s a m i n e m a kaassõna l ä b i näitab üksnes nimisõna m e t s grammatilist suhet teise sõnaga (verbiga m i n e m a). K. Kure poolt kõrvalsõnaks peetud määrsõnad aga ei viita mingisugusele sõnadevahelisele grammatilisele suhtele, vaid olenedes laiendsõnana oma põhisõnast (kõige sagedamini verbist), moodustavad koos viimasega püsiva sõnaühendi, milles tuleb esile ka uus leksikaalne tähendus. Nii näit. määrsõna üles ei näita sõnaühendis üles a j a m a verbi a j a m a grammatilist suhet mõne teise sõnaga, vaid ta toob koos selle verbiga analüütilisel teel esile uue leksikaalse tähenduse (äratama). Et määrsõna üles ei vasta seejuures omaette küsimusele, on endastmõistetav, sest oma leksikaalse tähenduse poolest on see sõnaühend üks tervik. Tähenduslikult ühe tervikuna esineva sõnaühendi kohta saab aga vaid üheainsa küsimuse esitada. Nii näit. ka lause T a o s k a b e e s t i k e e l t analüüsimisel

¹³ G. Laugaste, M. Teder, Eesti keele grammatika VIII klassile, lk. 184.

¹⁴ Sealsamas, lk. 50.

¹⁵ Sealsamas, lk. 189.

esitatakse küsimus (o s k a n) mida? ja vastatakse — (o s k a n) eesti keelt, mitte aga — (o s k a n) keelt.

Niisiis pole mingisugust keeleteaduslikku alust K. Kure kinnitusele tema ülalnimetatud kirjutuses, et kõrvalsõnu „võiks võrrelda ees- ja tagasõnadega nimisõna juures”

Ka määrsõnade seda rühma, mis annab lausele või selle üksikule osale mitmesuguseid eri varjundeid, nagu näit. k a, e i, k i n d l a s t i j n e., ja mida K. Kure oma kirjutuses loeb samuti erilaadseks abisõnade hulka kuuluvaks sõnaliigiks, ei saa eraldada määrsõnast. Praegustes õpikutes on ka need sõnad eraldatud eri sõnaliigiks, millele on nimetuseks antud k i l d s õ n a.¹⁶ Ka sellest sõnarühmast on esitatud õpikus vaid paarkümmend sõna. Pole toodud kildsõna alaliigitust. Kohane pole ka sellele sõnarühmale antud nimetus. Mis sõnakillud on näiteks loodetavasti, kuuldavasti, arvatavasti, igatahes jne.?

Kildsõna on loodud määrsõnade modaalsete lisatähenduste baasil, samuti nende määrsõnade arvel, millel modaalne tähendus on saanud põhitähenduseks. Nii kirjutatakse samas keskkooli VIII klassi õpikus: „Kildsõnad väljendavad rõhutamist ja aitavad mõnd sõna või lauseosa esile tõsta või nende mõtet varjundada. Nii võivad kildsõnad j a h, k ü l l, j u, m u i d u g i, é i, m i t t e, k a s, e k s, e g a, v i s t, k ü l l a p, k ü l l a p v i s t, v a e v a l t, i s e g i, o m e t i, i g a t a h e s, k a, õ i e t i, k u i j t. väljendada jaatust, eitust, küsimust, oletust, kahtlust, kinnitust, rõhutamist, hüüdu jm.”¹⁷

Modaalsust eesti keeles on veel vähe uuritud. Nii selle väljendamise sisulised kui ka vormilised üksikasjad on veel välja selgitamata. Seepärast pole ka imestada, et samal ajal, kui keskkooli VIII klassi eesti keele õpik esitab modaalses tähenduses esinevad määrsõnad eri sõnaliigina, käsitleb X klassile määratud sõnavaraõpetus neidsamu sõnu endiselt määrsõnadena. Nii kirjutatakse selles õpikus peatükis „Määrsõnaliited”: „Ehkki l t esineb samas funktsioonis k u i - s t i, võib nende puhul mõnikord teha tähenduslikku vahet. Vrd. näit. loeb kuuldavalt — kuuldavasti ta saabub; puudutas kergelt — puruneb kergesti; kõndis kindlalt — tuleb kindlasti.”¹⁸ Järelikult VIII klassi õpilane nimetab nüüd näit. sõna kindlalt määrsõnaks ja sõna kindlasti kildsõnaks, X klassi õpilane aga nimetab mõlemaid määrsõnaks.

Mida kujutab endast modaalsus? Kas mõnedele määr- ja tegusõnadele iseloomulikud modaalsed lisa- ja põhitähendused on erilaadsed tegelikkuse leksikaalsed üldistused või on nad puhtgrammatilised tähendused, nagu tuleb järeldada praeguste kooli-grammatikate käsitlusest?

¹⁶ G. Laugaste, M. Teder, Eesti keele grammatika VIII klassile, lk. 50 ja 193—194.

¹⁷ Sealsamas, lk. 193.

¹⁸ E. Riikoja, Eesti keele grammatika X klassile, Tallinn 1955⁴, lk. 30.

Modaalsus on kõneleja suhtumine tema poolt avaldatud mõtte-avaldusse. Kõneleja võib tegelikkuse nähtustes kahelda, võib neid pidada tõenäolisteks, kohustuslikeks kellelegi jne. Kõike seda toob esile lause modaalsus. Vormiliselt avaldub modaalsus kõigepealt lause intonatsioonis, kuid modaalsust võib esile tuua ka morfoloogiliselt (kõneviiside abil), süntaktiliselt (sõnajärje abil) ja leksikaalselt (modaalses tähenduses tarvitatud verbide ja määrsõnade abil). Sõnade modaalsed tähendused pole niisiis puhtgrammatilised tähendused (vrd. kaas- ja sidesõnu), kuigi nendega on mõnikord vähemas või suuremas ulatuses seotud ka grammatilised üldistused. Modaalne tähendus on tavalise leksikaalse tähenduse kasutamine tegelikkusse subjektiivse suhtumise esiletoomiseks (ärgu vahetatagu ära mõisteid suhtumine ja grammatiline suhe!). Seejuures nii real verbidel (tunduma, võima jne.) kui ka teatud hulgal määrsõnadel (ei, isegi jne.) on modaalne tähendus saanud põhiliseks. See ei tähenda aga sugugi, et nad seeläbi ka abisõnadeks on muutunud.

Kui K. Kure ja tema järel ka VIII klassi õpiku autorid kinnitavad, et „kildsõna ei vasta mingile küsimusele ega saa olla iseseisvaks lauseliikmeks”¹⁹, siis nad eksivad. On tõsi, et modaalses tähenduses tarvitatud sõnadele, mis toovad esile kõneleja subjektiivset suhtumist reaalsesse tegelikkusse, ei saa küsimust esitada. Kuid see asjaolu ei takista neid sugugi olemast iseseisvaks lauseliikmeiks. Toome selle kinnituseks katkendi A. H. Tammsaare romaani „Põrgupõhja uus Vanapagan”²⁰:

„Antsul on vist jälle uued tuurid,” arvas Juula.

„Küllap vist,” ütles Jürka. „Tahab meid vanale kohale tagasi küütida.”

„Kas meid!”

„Keda siis?”

„Küllap näis.”

„Küllap jah.”

Kui modaalses tähenduses tarvitatud sõnad ei saaks olla lauseliikmeks, kuidas on siis nende varal võimalik saavutada vastaskõnelejaga kontakti? Ometi siin väljendid „Küllap vist”, „Küllap näis” ja „Küllap jah” on koguni iseseisvad laused. Nende abil kõnelejad mõistavad üksteist. Kuid mõista vastaskõneleja kõnet tähendab, et tema lausetes on leksikaalne sisu, mõte. Leksikaalne sisu aga on vaid iseseisvail sõnadel, mitte abisõnadel. Ei saa ju üksnes abisõnade varal, näit. sõnade ning, ehk jne. abil, vastaskõnelejaga kontakti saavutada. Järelikult on keeleteaduslikult ebaõige käsitleda modaalseid määrsõnu nn. kildsõnadena abisõnade hulgas. Modaalses tähenduses tarvitatud määrsõnad on iseseisvad

¹⁹ G. Laugaste, M. Teder. Eesti keele grammatika VIII klassile, lk. 193.

²⁰ A. H. Tammsaare. Põrgupõhja uus Vanapagan, Tallinn 1946, lk. 183.

sõnad ja nende paigutamine abisõnade hulka tähendab iseseisvate sõnade ja abisõnade kategooria segiajamist. Liiasi tuleks ju sel puhul abisõnade hulka viia ka modaalse tähendusega verbid (tunduma, võima, näima jt.).

Varem on seda liiki mäarsõnu (modaalseid mäarsõnu) ulatuslikumalt käsitlenud prof. J. V. Veski oma kirjutuses „Sõnade rõhutamisest lauses”²¹ Ta nimetab neid rõhkadverbiaalideks, vaadeldes neid kui lause koostisosi, s. o. kui lauseliikmeid. Seejuures on oluline märkida, et nende nimetuses on kasutatud sõna adverbiaal (mäarus), kusjuures eeskomponent rõhk viitab vastava sõna süntaktilisele erifunktsioonile. Niisiis ka J. V. Veski loeb mäarsõnu nende modaalsete tähenduste puhul ikkagi iseseisvaks sõnadeks, sest abisõnadena ei saaks neid lauseliikme funktsiooni seada.

*

Eesti keele uurimisel tuleks julgemini toetuda meie traditsioonilistele, juba aastasadade jooksul väljakujunenud keeleteaduslikele arusaamadale. Näiteks sõnade liigitamise põhilised alused on välja kujunenud juba paar tuhat aastat tagasi. Nende vanadus aga ei räägi nende kahjuks, vaid kasuks.

Eesti keele sõnaliikide, eriti nende alaliigitusliku jaotuse tundmaõppimine nõuab veel palju asjatundlikku uurimistööd. Seejuures tuleb silmas pidada, et koolidele määratud õpikuis võib muudatusi teha alles siis, kui teaduslik uurimistöö on näidanud, et traditsioonilist käsitlust on tõesti vaja revideerida. Kõik diskussioonilised arvamused ja eksperimendid tuleb aga normatiivsest õpikust eemal hoida.

Ainus mõistlik tee praegu eesti keele sõnaliikide süsteemi käsitluses valitseva segaduse kaotamiseks on taastada kooligrammatikates meie traditsiooniline ja praktikas oma eluõigust tõestanud 9-liikmeline sõnaliikide süsteem: nimisõna, omadussõna, arvsõna, asesõna, tegusõna (verb), mäarsõna, kaassõna, sidesõna ja hüüdsõna.

²¹ J. V. Veski, Sõnade rõhutamisest lauses. „Eesti Keel” nr. 7—8, 1940, lk. 206—211.

К ВОПРОСУ О ЧАСТЯХ РЕЧИ В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

В. Лехари

Кружок эстонского языка

Руководитель: доц. А. Каск

Резюме

1. В первой части работы излагаются основные общие принципы выделения частей речи. Их три: морфологический, синтаксический и семантический принципы. В работе указывается, что соблюдение всех вышеуказанных принципов одинаково важно, поскольку части речи представляют собою одновременно и лексическую с грамматическую категорию.

2. Во второй и третьей частях излагаются основные требования, которые следует соблюдать при выделении частей речи. При этом указывается на характерные ошибки, допускаемые грамматиками эстонского языка при рассмотрении частей речи.

3. В четвертой и пятой частях дается более подробный анализ выделения частей речи в современных школьных грамматиках эстонского языка. Наши новые учебники грамматики кроме общепризнанных девяти частей речи выделяют еще две новые части речи — *kõrvalsõna* и *kildsõna* (частицы). В работе показывается, что эти новые части речи выделены необоснованно. Например, при выделении *kõrvalsõna* смешиваются вопросы грамматики и лексики. А при выделении *kildsõna* (частицы) принимается во внимание лишь модальное значение слов.

В конце статьи на основе анализа делается вывод, что наши грамматики должны вернуться к традиционному делению на девять частей речи.